

УДК 78.071.2 + 78.071.4

Цитування:

Бадалов О. П. Життєтворчість В. А. Розен як фактор розвитку музичного простору Чернігівщини. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2020. № 4. С. 108-112.

Бадалов Олег Павлович,
кандидат мистецтвознавства
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2706-1458>
oleg.p.badalov@gmail.com

Badalov O. (2020). Vedda Rosen's life-creativity as the factor of development of the musical space of Chernihiv region. *National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*, 4, 108-112 [in Ukrainian].

ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ В. А. РОЗЕН ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ МУЗИЧНОГО ПРОСТОРУ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Мета публікації – висвітлення етапів життєтворчості піаністки, лауреата міжнародного конкурсу, доцента Ніжинського університету ім. М. Гоголя Ведди Абрамівни Розен, з'ясування її внеску у розвиток музичного простору Чернігівщини другої половини ХХ ст. У полі зору автора – дослідження виконавського та педагогічного напрямів діяльності В. Розен періоду кінця 1950-х – початку 2000-х рр. у контексті розвитку мистецького феномену Ніжина як одного з культурних центрів Чернігівщини. **Методологія статті** ґрунтується на історико-хронологічному, джерелознавчому, логіко-узагальнюючому методах для аналізу періодичних джерел, вивчення творчої біографії В. Розен, виявлення впливу її виконавської та музично-педагогічної діяльності на розвиток музичного простору Чернігівщини. **Наукова новизна** публікації полягає у першому у вітчизняному музикознавстві дослідженні життєтворчості В. Розен як однієї з визначних діячок мистецького простору Чернігівщини, фундатора музичних традицій регіону другої половини ХХ ст. **Висновки.** Результати дослідження дозволили зробити висновок, що В. Розен протягом півстоліття відіграла вагомую роль у розвитку музичного простору Чернігівщини, презентувала музичні здобутки регіону, зокрема, у сфері фортепіанної культури, в Україні та за її межами. Починаючи з 1980-х рр., В. Розен та її учні стали першими представниками музичної культури Чернігівщини, що здобули звання лауреатів національних та міжнародних конкурсів. Вивчення діяльності провідних митців Чернігівщини другої половини ХХ ст., здійснене автором статті, засвідчило, що В. Розен стала першим митцем Чернігівщини, що органічно поєднувала виконавську, педагогічну та науково-методичну роботу. Це дозволило їй досягти значних результатів у виконавській, культурно-просвітницькій та педагогічній діяльності, долучити до фортепіанного мистецтва значну кількість майбутніх вчителів загальноосвітніх шкіл – представників інтелігенції регіону, стати однією з визначних особистостей музичного життя Чернігівщини другої половини ХХ ст.

Ключові слова: Ведда Розен, музичне просвітництво, Ніжинський університет, фортепіанний конкурс.

Badalov Oleg, Candidate of Art History

Vedda Rosen's life-creativity as the factor of development of the musical space of Chernihiv region

The purpose of the article the coverage of the stages of the life of pianist, laureate of the international competition, Associate Professor at Nizhyn Mykola Gogol State University Vedda Rosen, determine its contribution to the development of the musical space of Chernihiv region second half of the 20th century. In the field of view of the author – the study of performing and pedagogical activities by V. Rosen of the period of the late 1950s–early 2000s in the context of the development of the artistic phenomenon of the Nizhyn as one of the cultural centers of Chernihiv region. **The methodology** of the article is based on historical and chronological, source studies, logical and generalizing methods for analyzing periodical sources, studying the creative biography of V. Rosen, identifying the influence of her performing and musical-pedagogical activities on the development of the musical space of Chernihiv region. **The scientific novelty** of the publication is the first in the Ukrainian musicology study of the life creation of V. Rosen as one of the outstanding artists of the Chernihiv region, the founder of the musical traditions of the region in the second half of the 20th century. **Conclusions.** The results of the study allowed us to conclude that V. Rosen for half a century played an important role in the development of the musical space of the Chernihiv region, presented the musical achievements of the region, in particular, in the field of piano culture in Ukraine and abroad. Beginning in the 1980s, V. Rosen and her students became the first representatives of the musical culture of the Chernihiv region to win the title of winners of national and international competitions. The study of the activities of leading artists of the Chernihiv region in the second half of the 20th century, carried out by the author of the article, showed that V. Rosen became the

first artist of the Chernihiv region, which organically combined performing, pedagogical and scientific-methodical work. This allowed her to achieve significant results in performing, cultural, educational and pedagogical activities, to involve in piano art a significant number of future secondary school teachers – representatives of the region's intelligentsia, to become one of the prominent figures of music life of the Chernihiv region in the second half of the 20th century.

Key words: Vedda Rosen, musical enlightenment, Nizhyn University, piano competition.

Актуальність теми дослідження. Вивчення життєтворчості діячів національної культури набуло значної актуальності у сучасному мистецтвознавстві. На думку професора В. Чернеця, теоретичним підґрунтям цього напрямку досліджень має стати «принцип персоналізації – цілісне ґрунтовне висвітлення теоретичних ідей, громадянської позиції, творчого оточення конкретних особистостей. <...> Принцип персоналізації висуває ще одну проблему як нагальну – розширення кола особистостей, спадщина яких має принципове значення для повноцінного відтворення історії української культури» [19, 7]. До кола таких особистостей належить Ведда Абрамівна Розен – одна з фундаторів потужного культурно-просвітницького феномену Ніжинської вищої школи, що протягом другої половини ХХ ст. здійснювала вагомий вплив на розвиток музичного простору Чернігівщини.

Аналіз досліджень і публікацій з обраної теми статті засвідчує, що життєтворчість В. Розен ще не стала предметом уваги науковців, що обумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою публікації є висвітлення етапів життєтворчості піаністки, лауреата міжнародного конкурсу, доцента В. Розен, з'ясування значення її внеску у розвиток музичного простору Чернігівщини другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Ведда Абрамівна Розен (1934–2017) народилась у Києві. Її батько – Абрам Анатолійович Розен – стояв біля витоків сучасної української журналістики. Почавши у підлітковому віці працювати кур'єром однієї з газет Харкова (тоді – столиці України), згодом він став провідним журналістом всеукраїнських видань «Молодь України» і «Вечірній Київ»; в роки Великої Вітчизняної війни майор А. Розен був кореспондентом фронтової газети «За Батьківщину». Мама Ведди, яка працювала у секретаріаті Академії наук Української РСР, рано пішла з життя. Після смерті матері у лютому 1941 р. батько відправив Ведду до своїх батьків у Ленінград, звідки вона виїхала лише після закінчення війни. В умовах блокади Ведда продовжувала навчання у

музичній школі, розпочате у Києві. Свого інструменту вона не мала, тому щодня приходила до комісійних магазинів і просила дозволу пограти на фортепіано, які там були виставлені на продаж: «грала прості мелодії. Фактично там займалася, робила свою щоденну музичну домашню роботу» [13, 2]. Музика стала для Ведди альтернативною формою буття, прихистком від трагедії, що відбувалася у навколишньому світі, обумовивши ще у дитячому віці найвідповідальніше ставлення до роботи за інструментом.

Після демобілізації батько забрав Ведду до Києва. У 1949 р., пройшовши прослуховування до середньої спеціалізованої музичної школи-інтернату ім. М. Лисенка, вона була зарахована до 6-го класу; її викладачем з фаху був доцент Яків Давидович Фастовський (1901–1989). У 1954 р. Ведда закінчила школу з відзнакою. До програми її випускного іспиту з фаху входили, зокрема, Другий фортепіанний концерт П. Чайковського і Соната сі-мінор Л. Ревуцького. Свою подальшу музичну освіту вона продовжила у Саратовській консерваторії ім. Л. Собінова. Ведда була зарахована до класу завідувача кафедри спеціального фортепіано Бориса Олександровича Гольдфедера (1916–2002). У 1958 р. вона переїхала до Москви за сімейними обставинами, де стала студенткою Музично-педагогічного інституту ім. Гнесіних у класі доцента Арама Георгійовича Татуляна (1915–1974). Він справив значний вплив на розвиток творчої індивідуальності В. Розен, впорядкувавши вироблену нею систему піаністичних прийомів. Характеристика, дана Г. Нейгаузом А. Татуляну, уповні може бути віднесена і до піанізму В. Розен: «соковитий повний звук, велика свобода у поводженні з роялем, широка фраза, теплота туше, природна, хоча ще не досконала техніка» [12, 3].

Навчання у Москві В. Розен поєднувала з викладанням у музичній школі, у якості концертмейстера співпрацювала з артистами Московської філармонії О. Шуровим і М. Рекуніним. Від студентів-заочників Ведда дізналася, що у Ніжинському педагогічному

інституті ім. М. Гоголя з 1956 р. відкрито спеціалізацію «учитель української мови, літератури та музики», але не вистачає викладачів-піаністів. Звернувшись до ректорату, вона отримала запрошення приїхати до Ніжина. З 1959 р. В. Розен стала викладачем по класу фортепіано і концертмейстером кафедри музики і співу, а з 1964 р. – музично-педагогічного факультету, організованого на базі кафедри.

З початку роботи у Ніжині В. Розен вела активну концертну діяльність як піаністка-солістка. За період 1960–1980 рр. вона підготувала тридцять сольних концертних програм. Згадку про виконавське мистецтво В. Розен початку 1960-х рр. наводить А. Мартинюк. Аналізуючи особливості розвитку творчої особистості відомого митця В. Рожка, дослідник веде мову про час його навчання у Ніжині, де «він уперше прослухав сонати Бетховена, твори Чайковського, Рахманінова, Шопена, Ліста. Їх виконувала визначний музикант, доцент Ведда Абрамівна Розен» [11, 63]. Свій високий виконавський рівень піаністка підтвердила у 1981 р. на Міжнародному радіо-конкурсі «Шопен вічно живий» (Варшава), де була відзначена званням лауреата.

Довгий час В. Розен була концертмейстером студентського хору, яким керували молоді музиканти, які з часом стали значними митцями: В. Іконник, М. Борщ, Л. Тевзадзе, Л. Вишнева та ін. Більше сорока років користувався успіхом у публіки дует, створений В. Розен і співачкою Н. Даньшиною, творчість яких, за характеристикою дослідниці музичного життя Ніжина О. Кавунник, стала «своєрідним оберегом нашої духовності» [10, 125].

Грунтовна музично-теоретична та виконавська підготовка В. Розен обумовили її успіхи у науково-педагогічній діяльності, адже мисткині був властивий «постійний пошук та блискуче володіння методикою фортепіанної педагогіки» [18, 1]. Перші згадки про високу оцінку її роботи зі студентством відносяться до початку 1960-х рр. Народний артист СРСР, академік Д. Кабалевський, який відвідав у грудні 1961 р. Гоголівський інститут, зазначив, що «Ведда Абрамівна дуже гарний педагог, здатний дати своїм вихованцям і серйозну технічну підготовку, і відмінний музичний розвиток» [17, 164]. У грудні 1962 р. до інституту завітав композитор, народний артист СРСР А. Хачатурян, який також схвально відгукнувся про педагогічну діяльність В. Розен [17, 118–119]. Піаністка-педагог

створила дієву методичну систему виконавської підготовки студентів. Стисло охарактеризувати її можна наступним чином. На першому-другому курсах навчання студент сприймав основні піаністичні принципи В. Розен: відсутність м'язового напруження, широке фразування, гра повною вагою руки, legato як основний піаністичний штрих, максимальна емоційна наповненість виконання. У свою чергу В. Розен формувала своє уявлення про студента: його музичні вподобання, загальний розвиток, анатомо-фізіологічні особливості виконавського апарату, соціально-психологічні риси особистості тощо. Подальший етап навчання характеризувався концертно-презентаційною спрямованістю роботи у класі. Студенти залучалися до участі у тематичних, музично-літературних, шефських, гала-концертах музично-педагогічного факультету у Ніжині, Чернігові, Києві, Житомирі, Умані та ін. Така форма діяльності сприяла набуттю студентами виконавського досвіду, навиків саморозвитку як творчої особистості, виробленню виконавської індивідуальності, а згодом – подальшої самореалізації у мистецтві, стимулювала профорієнтаційну спрямованість (вступ до консерваторії, інституту мистецтв). Свій педагогічний та виконавський досвід В. Розен узагальнила у наукових працях [14; 15; 16].

Вірність методичної системи В. Розен доведена численними перемогами її вихованців у творчих змаганнях. У 1987 р. лауреатами Першого республіканського міжвузівського конкурсу піаністів (Київ) стали студенти II-го курсу О. Козієнко (перша премія) та О. Фуксман (друга премія). У 1988 р. лауреатом першої премії Восьмого всесоюзного міжвузівського конкурсу піаністів (Куйбишев) стала студентка III-го курсу О. Козієнко [8, 4]. У 1989 р. лауреатом другої премії Другого республіканського конкурсу піаністів (Київ) стала студентка III-го курсу С. Новгородська, яка у 1991 р. виборола звання лауреата першої премії Дев'ятого всесоюзного міжвузівського конкурсу піаністів (Самара). Загалом, вихованці В. Розен сім разів були відзначені призовими місцями на конкурсах. Останніми творчими здобутками В. Розен – педагога стали перемоги її учениці О. Синиці у Міжнародних конкурсах «Харків-Fortissimo» (2010) і «Bohemska rapsodie» (Словаччина, 2012), що підтвердило тезу, що «в особі викладача В. Розен <...> ми маємо міцну творчу традицію підготовки

талановитих піаністів на землі Ніжинський» [9, 5].

За час роботи В. Розен у Ніжинській вищій школі в її класі навчалося майже 300 студентів; понад 20 випускників класу В. Розен здійснюють викладацьку діяльність у вищій школі України, стали провідними діячами вітчизняного музично-освітнього руху: доктор педагогічних наук, професор Т. Дорошенко, кандидати педагогічних наук, професор Л. Костенко, доценти Ж. Володченко, Т. Ляшенко, І. Ростовська, кандидат мистецтвознавства О. Бадалов, старші викладачі А. Хоменко, В. Курсон, В. Коробка, С. Козлова та ін., що дало підставу характеризувати В. Розен як «вчителя вчителів кількох поколінь» [10, 136]. Мистецькі принципи В. Розен розвивають у своїй музично-педагогічній діяльності за кордоном України її учні О. Фуксман (США), І. Гончарова (Словакія), С. Верещинська (Чехія), О. Касьяненко (Канада), О. Карпова (ФРН) та ін.

Наукова новизна публікації полягає у першому у вітчизняному музикознавстві дослідженні життєтворчості В. Розен як однієї з визначних діячок мистецького простору Чернігівщини, фундатора музичних традицій регіону другої половини ХХ ст.; введенні до наукового обігу матеріалів архівних джерел та періодичних видань, що доповнюють картину культуротворення Чернігівщини другої половини ХХ ст., активну участь у якому брала В. Розен.

Висновки. Не викликає заперечення думка, що В. Розен протягом півстоліття відіграла вагомий роль у розвитку музичного простору Чернігівщини, презентувала музичні здобутки регіону, зокрема, у сфері фортепіанної культури, в Україні та за її межами. Починаючи з 1980-х рр., В. Розен та її учні стали першими представниками музичної культури Чернігівщини, що здобули звання лауреатів національних та міжнародних конкурсів. Вивчення діяльності провідних митців Чернігівщини другої половини ХХ ст., здійснене автором статті [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7], дає підстави стверджувати, що В. Розен стала першим митцем Чернігівщини, що органічно поєднувала виконавську, педагогічну та науково-методичну роботу. Це дозволило їй досягти значних результатів у виконавській, культурно-просвітницькій та педагогічній діяльності, долучити до фортепіанного мистецтва значну кількість майбутніх вчителів загальноосвітніх шкіл – представників інтелігенції регіону, стати однією з визначних

особистостей музичного життя Чернігівщини другої половини ХХ ст.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні виконавської діяльності піаністки у контексті розвитку фортепіанного руху Чернігівщини, культурно-просвітницьких традицій регіону, вивченні особливостей реалізації науково-методичної системи В. Розен у діяльності її учнів та послідовників.

Література

1. Бадалов О. Творча діяльність піаністів-педагогів Чернігівщини як чинник розвитку музичної культури регіону. Видатні постаті науки, культури і освіти України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 30-31 жовтня 2008 р. К.: ДАКККіМ, 2008. С. 193–195.
2. Бадалов О. Творча діяльність Г. М. Драгинця в контексті розвитку народного хорового виконавства Чернігівщини. Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць. К.: Міленіум, 2012. Вип. 22. С. 316–321.
3. Бадалов О. Диригентсько-хорова творчість Л. М. Боднарука у контексті розвитку української духовності Чернігівщини. Культура України: зб. наук. праць. Харків: ХДАК, 2013. Вип. 41. С. 223–230.
4. Бадалов О. Музично-педагогічна діяльність Ангеліни Стриги у контексті розвитку баянної культури Чернігівщини. Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць. Вип. 28. К.: Міленіум, 2015. С. 212–221.
5. Бадалов О. Лариса Роговець як провідний діяч вокальної культури Чернігівщини (до 55-річчя від дня народження). Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць. Вип. 32. К.: Міленіум, 2017. С. 252–261.
6. Бадалов О. Творчість читця – майстра художнього слова у контексті регіонального культуротворення (на прикладі діяльності заслуженої артистки України Раїси Решетнюк). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство / за ред. О. С. Смоляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2019. № 2 (вип. 41). С. 95–105.
7. Бадалов О. Геннадій Дем'янчук як провідний представник фортепіанного руху Чернігівщини. Культура та мистецтво: сучасні тенденції та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Одеса, 4 червня 2020 р. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2020. С. 261–263.
8. Кавунник О. Успіх ніжинських студентів. Десяняська правда. 1988. 31 січня. С. 4.
9. Кавунник О. Є в нас гордість, і є краса. Вісті. 1999. 2 липня. С. 5.
10. Кавунник О. Музиканти Ніжина: музично-краєзнавчий довідник. Ніжин: МІЛАНІК, 2008. 188 с.

11. Мартинюк А. Володимир Рожок і українська хорова школа: парадигма духовного зв'язку. Педагогічна освіта: теорія і практика: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка. Вип. 25. Ч. 2. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 61–67.

12. Нейгауз Г. Пианист Арам Татулян. Советское искусство. 1938. 12 января. № 3 (409). С. 3.

13. Розен В. Спогади. Архів О. П. Бадалова. 7 арк.

14. Розен В. А. Вивчення стильових особливостей музики різних епох у класі фортепіано: метод. рек. РВВ НДПУ ім. М. Гоголя, 2000. 24 с.

15. Розен В. А. Музично-естетичне виховання молодших школярів у процесі слухання музики: метод. рек. Ніжин: РВВ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. 22 с.

16. Розен В. А. Організація позакласної роботи вчителя музики з молодшими школярами: метод. рек. Ніжин: РВВ НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. 12 с.

17. Самойленко Г. Нариси культури Ніжина. Ч. 2. Театральне та музичне мистецтво XVII – XX ст. Ніжин: РВВ НДПУ ім. М. Гоголя, 1995. 165 с.

18. Цвірко Л. Є. Відгук-характеристика науково-педагогічної та виконавської діяльності В. А. Розен, 1991 р. 1 арк. Архів О. П. Бадалова.

19. Чернець В. Г. Принцип персоналізації у теоретичному аналізі історії культури. VII Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Культурна трансформація сучасного українського суспільства»: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 4–5 червня 2009 р. К: ДАКККиМ, 2009. Ч. 2. С. 7–13.

References

1. Badalov, O. (2008). Creative activity of pianists-teachers of Chernihiv region as a factor in the development of musical culture of the region. Outstanding figures of science, culture and education of Ukraine: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference, Kyiv, October 30–31, 2008. K.: DAKKKiM. Pp. 193–195 [in Ukrainian].

2. Badalov, O. (2012). Creative activity of G. M. Drahynets in the context of the development of folk choral performance of Chernihiv region. Art notes: collection of scientific works. K.: Millennium. Issue. 22. Pp. 316–321 [in Ukrainian].

3. Badalov, O. (2013). Conducting and choral work of L. M. Bodnaruk in the context of the development of Ukrainian spirituality of Chernihiv region. Culture of Ukraine: collection of scientific works. Kharkiv: KhDAK. Issue 41. Pp. 223–230 [in Ukrainian].

4. Badalov, O. (2015). Musical and pedagogical activity of Angelina Striga in the context of the development of accordion culture of Chernihiv region. Art notes: collection of scientific works. Issue 28. K.: Millennium. Pp. 212–221 [in Ukrainian].

5. Badalov, O. (2017). Larysa Rohovets as a leading figure of vocal culture of Chernihiv region (to the 55th anniversary of his birth). Art notes: collection

of scientific works. Issue. 32. K.: Millennium. Pp. 252–261 [in Ukrainian].

6. Badalov, O. (2019). Creativity of the reader in the context of regional cultural creation (on the example of the Honored Artist of Ukraine Raisa Reshetnyuk). Scientific notes of V. Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University. Series: Art History. Ternopil: TNPU. Issue 41. Pp. 95–105 [in Ukrainian].

7. Badalov, O. (2020). Gennady Demyanchuk as a leading representative of the piano movement of Chernihiv region. Culture and art: current trends and prospects: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference, Odessa, June 4, 2020. Odessa: International Humanities University. Pp. 261–263 [in Ukrainian].

8. Kavunnyk, O. (1988). The success of Nizhyn students. Desnyanskaya Pravda. January 31. P. 4 [in Ukrainian].

9. Kavunnyk, O. (1999). We have pride, and there is beauty. News. July 2. P. 5 [in Ukrainian].

10. Kavunnyk, O. (2008). Musicians of Nizhyn: music and local lore guide. Nizhyn: MILANIK. 188 pp. [in Ukrainian].

11. Martynjuk, A. (2018). Volodymyr Rozhok and the Ukrainian choral school: a paradigm of spiritual connection. Pedagogical Education: Theory and Practice: collection of scientific works. I. Ogienko Kamyanets-Podilsky National University. Vol. 25. Part 2. Pp. 61–67 [in Ukrainian].

12. Neygauz, G. (1938). Pianist Aram Tatulyan. Soviet art. № 3 (409). January 12. P. 3 [in Russian].

13. Rozen, V. (2015). Memories. Archive of O. P. Badalov. 7 sheets [in Ukrainian].

14. Rozen, V. A. (2000). The study of stylistic features of music of different eras in the piano class. Nizhyn: RVV NDPU. 24 pp. [in Ukrainian].

15. Rozen, V. A. (2002). Music and aesthetic education of junior high school students in the process of listening to music. Nizhyn: RVV NDPU. 22 pp. [in Ukrainian].

16. Rozen, V. A. (2003). Organization of extracurricular activities of a music teacher with younger students]. Nizhyn: RVV NDPU. 12 pp. [in Ukrainian].

17. Samojlenko, Gh. (1995). Essays on the culture of Nizhyn. Part 2. Theatrical and musical art of the XVII–XX centuries. Nizhyn: RVV NDPU. 165 pp. [in Ukrainian].

18. Cvirko, L. Je. (1991). Response-characteristics of scientific, pedagogical and executive activities by V. A. Rosen. Archive of O. P. Badalov. 1 sheet [in Russian].

19. Chernecj, V. Gh. (2009). The principle of personalization in the theoretical analysis of cultural history. VII Cultural readings in memory of Volodymyr Podkopaev «Cultural transformation of modern Ukrainian society»: materials of the All-Ukrainian scientific-practical conference Kyiv, June 4–5, 2009. Vol. 2. K: DAKKKiM. Pp. 7–13 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.09.2020
Отримано після доопрацювання 26.10.2020
Прийнято до друку 30.10.2020